

Т. Ф. Шумаріна, О. Я. Колесникова (Одеса)

**ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ЗООМОРФІЗМІВ
У СПОРІДНЕНИХ МОВАХ: ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ
ТА БОЛГАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ)**

Резюме

У статті розглядаються особливості семантики зооморфізмів у споріднених мовах. Аналіз засвідчив, що до ЛСВ болгарських лексем наближається російська група і дуже віддаленою виявляється українська група зооморфізмів.

Ключові слова: зооморфізм, споріднені мови, лексико-семантичний варіант.

Summary

The present article deals with the zoomorphism peculiarities in the daughter languages. The analysis showed that of lexical-semantic variants of Bulgarian lexemes resemble Russian zoomorphisms very closely.

Key words: zoomorphism, daughter languages, lexical-semantic variants.

Зооморфізми, які становлять предмет цього дослідження, належать до універсальних тенденцій метафоризації, яка виявляється специфічною у різних мовах. У якому вигляді у всіх трьох мовах, незалежно від ступеня спорідненості, склалися конкретні співвідношення східнослов'янських (російської та української) та південнослов'янської (болгарської) мови — питання, безпосереднє розв'язання якого поставлено за мету цього дослідження. Серед практичних завдань роботи слід зазначити спробу створення контрастивно-лексикографічних списків зооморфізмів в українській, російській та болгарській мовах. Останні набувають прикладного значення з огляду на нагальні проблеми перекладацької діяльності. Переклад багатозначних слів завжди був проблемою вкрай важливою для подолання її підчас не тільки синхронного, але й письмового перекладу [2]. А зважаючи на потреби сучасної дійсності, коли багато що залежить від швидкості та якості ще й комп'ютерного перекладача (інтернет-комунікація, мейл-листи тощо), ця проблема набуває неабиякого значення. А втім розробники машинних перекладацьких програм на даному етапі ще знаходяться у колі проблем контекстного перекладу багатозначних слів і дуже далекі від відбиття національної специфіки безеквівалентного чи частково дивергентного значення метафор. Гадаємо, матеріали цього дослідження якоюсь мірою можуть статися у нагоді підчас створення комп'ютерної бази полісемічної лексики зазначених вище споріднених мов, підчас синхронного перекладу трьохсторонніх переговорів або адаптації кінопродукції цих країн для національного телебачення.

Перш ніж взятися до розв'язання суто семасіологічних проблем, треба визначити деякі термінологічні питання. У тлумаченні терміну *зооморфізм* ми приєднуємося до поширеної у колі фахівців думки, що це створення на основі зоологізма (зооніма) метафоричне значення, яке спрямоване на характеристику людини. У нашому розумінні термін *зоологізм* є синонімічним терміну *зоонім*, хоча й існує омонімічне йому значення 'власна назва тварини'. В деяких випадках як синонім до терміна *зооморфізм* вживається позначення "ЛСВ₂".

Проведений у зв'язку з виявленням етнокультурної своєрідності зооморфізмів порівняльний аналіз дозволив переконатися у наявності універсальних поглядів на світ тварин у російсько-українсько-болгарському культурному ареалі. Безумовно, неминучі й випадки, коли корелюють значення зооморфізмів лише у двох мовах (українській та російській, болгарській та російській, болгарській та українській), що зумовлене екстра- та інтралінгвістичними причинами, тобто спільним походженням, запозиченням тощо. Виявилось також, що ступінь кореляції лексичного матеріалу може бути більш чи менш високим, і цей факт знайшов відображення у всіх трьох мовах. За цією ознакою було виділено групу еквівалентних зооморфізмів, кількість яких значна, та групу квазікорелятивів, відсоток яких невеликий — лише три рядки (*жеребець — жеребец — жеребец; вовк — вълк — волк; черв'як — червей — червяк*). На прикладі останнього прокоментуємо причини, за якими нами була виділена ця невеличка підгрупа у складі російсько-українсько-болгарських відповідностей. Болгарська та українська частини цієї низки — еквівалентні, а ось російський зооморфізм, на відміну від них, має у значенні додаткову лемму, яка вказує на творця (причину) даної ознаки ('об униженном человеке'), але це цілком в якій мірі суттєво не змінює загальну семантику російської лексики та не протиставляє її українській та болгарській. Усі інші семи цього зооморфізму тотожні і українським, і болгарським словам — 'ничтожный, жалкий'.

Порівняльний аналіз двомовних відповідностей дозволив констатувати домінування українсько-російських збігів, що й не дивно з огляду на генеалогію цих близькоспоріднених мов. Кількість російсько-болгарських (*гад, бестия, животное, аспид, скот, кабан, бирюк*) та особливо українсько-болгарських (*пава — паун, собака — куче*) тотожних зооморфізмів незначна, відповідно 11% та 3%. Стосовно якісного стану зоонімних лексем та їх твірних зооморфізмів слід зазначити типові процеси та явища, відзначені нами, зокрема, в українсько-російських паралелях: деякі лексики втратили семантичний зв'язок з мотивуючим зоологізмом і перетворилися на омонім; інші зовсім не мають зоологічного значення, що спонукає висловити припущення про запозичене походження цих зооморфізмів. Так, наприклад, лексема *тютя* не має в російській мові, на відміну від української, ЛСВ₁ "курка, курча".

Шар безеквівалентних слів-зооморфізмів різняться за своїм національним походженням. З цього приводу слід зробити зауваження, що з огляду на специфіку матеріалу доречно вести мову не про безеквівалентну лексему, а про безеквівалентний ЛСВ. Більш за те, ми будемо мати за безеквівалентний зооморфізм ЛСВ зоологізма з метафоричним позначенням людини, який є тільки в одній з порівнювальних мов, а в інших чи зовсім не має метафоричного позначення людини, чи взагалі в мові відсутня лексема-зоологізм, як, наприклад, *кудлай* в українській мові за ЛСВ₁ — 'кудлатий собака', за ЛСВ₂ — 'про чоловіка з кудлатим волоссям, кудлач'; в російській та болгарській мовах аналогічне слово не зафіксоване. Специфіка безеквівалентних болгарських ЛСВ₂ полягає у наявності лексем, які навіть у своєму основному значенні відсутні в українській та російській літературних мовах (*хурбан* — 1. 'животино, заклано като жертва за здраве'; 2. 'човек, който става жертва обман'; *говядо* тощо). Різниця виявляється також у ЛСВ₁, які у болгарській мові можуть охоплювати більший або менший відрізок дійсності, на відміну від ЛСВ₁ українського та російського слів (*коч* — 1. 'нескопен овен'; 2. 'стар ерген, който задиря млади момичета'). Національну специфіку відбивають також зооморфізми, пов'язані з народними традиціями та історією релігійних звичаїв болгар (*неперуда, мецана*). Наступне слово *цаца* може послужитися прикладом до випадків, коли болгарські лексеми за своїм прямим значенням мають відповідності у східнослов'янських мовах, але їхні зооморфні значення унікальні. У прямому ЛСВ в російській мові воно зовсім не має зоологічного значення, а у болгарській — це 'вид дребна морска риба'. Переносне ж російське значення 'тот, хто важничает, кто требует к себе слишком большого внимания' до болгарського виявляється фактично антонімом-енантіосемом. До особливих прикмет болгарських зооморфізмів можна віднести й активність метафоричних утворень у ЛСГ "назви риб". Причому ця ЛСГ цікава також основними значеннями слів стосовно до їх відповідностей у російській та українській мовах. Виявилися факти розбіжностей за ЛСВ₁ з російськими та українськими словами. *Чироз* у болгарському лексиконі — 1. 'осоленая, сушеная скумбрия'; в російській мові існує подібна до неї номінація — *чирус*, але ЛСГ цієї лексеми ('молодая скумбрия') не збігається з болгарським. Переносного ж значення це слово в російській лексичній системі не набуває. Його місце посідає назва іншої риби — *вобла*. У мовленнєвій комунікації інколи болгарські ЛСВ₁ замінюють власне українські та російські слова, переважно це відзначається в розмовному мовленні мешканців придунайських територій. Так, болгарський *шаран* російською зветься *сазан*, чи *дикий карп*, втім у придунайських селах частотнішим виявляється запозичений болгарський термін. Зооморфне ж його значення ('наївна людина') ані у російській та українській літературних мовах, ані у мовленні не зафіксовано. Також носії болгарської мови тяжіють до метафори-

зації назв екзотичних тварин (*камила, кобра, татир, страус, леопард, орангутан*). Своєрідність суто українських зооморфізмів полягає у наявності завеликої ЛСГ "назви птахів" (*лебедик, жабоїд, пурець, перетілка, постріюха, чайка, шуліка* та цілий ряд інших). На тлі унікальної української зооморфічної лексики вони складають 35%. Числення й група зоопієтичних метафор, яка виділена за назвами малят тварин (*газеля, горобеня, кошени, ластовеня тощо*). Національна специфіка полягає й у неабиякій увазі українського етносу до розмежування худоби за віком, що знаходить відбиття не тільки в утворенні відповідних лексем, але й у подальшому розвитку метафоричних номінацій, наприклад: *бирка* — 1. 'однорічна вівця'; 2. 'нікчемна, погана жінка'; *сосун, підсвинок*. Привертає увагу й група українських зооморфізмів, у семемах яких наявна диференційна сема 'волосяний покрив' (*кудлай, гривань, голопуцьок*). Усього в нашому українському матеріалі представлено 45 безеквівалентних одиниць, серед яких ще зооморфізми *плітка, плетуша, соболь, пес, плазун, хриц* та інші. Російські зооморфізми цього типу характеризує наявність слів майже у всіх ЛСГ. Але нами виділено і цілий ряд ЛСВ та лексем, які можна назвати російськими лакунами, на відміну від аналогічних лексем української та болгарської мов. Адже національна культурна своєрідність лексики «может проявляться не только в наличии серий специфических слов, но и в отсутствии слов для значений, выраженных в других языках. Такие пробелы и называются лакунами» [1: 53]. До складу російських лакун увійшли *стая, быдло* (за ЛСВ₂), *слепень, скорпион*, які в українській мові отримали зооморфічне значення. Порівняно з болгарськими лексемами російськими лакунами виявляються *оса, орангутанг, татир, кобра* тощо.

Семми, що мають різну семну вмотивованість, за характером дивергенції сем доречно розподілити на семемі часткові дивергенти та семми повні дивергенти. Семми, які складають першу з груп, нетотожні щодо типу опозиції сем у складі різномовних ЛСВ. В їх сукупності можна виділити підгрупу лексем, у яких національно-специфічні семи становлять еквіполентну опозицію, та підгрупу лексем, у яких національно-специфічні семи становлять привативну опозицію. З огляду на те, що до аналізу зооморфізмів нами залучено три мови, конче потрібною виявляється система умовних позначок, яка допоможе викласти весь різномовний матеріал за однією схемою. Пропонуємо: = позначити ЛСВ з ідентичним семним складом; ~ — ЛСВ, які мають розбіжності у мовах, що залучені до аналізу; ≠ — відсутність ЛСВ чи лексеми у мові; ≈ — квазітотожність семем, а літерами *P* — російський ЛСВ, *B* — болгарський ЛСВ, *У* — український ЛСВ. За допомогою тривіальних формул, створених на основі цих позначень, можна представити співвідношення зооморфних семем у еквівалентних лексемах різних мов.

Співвідношення зооморфних семем у еквівалентних лексемах різних мов становлять декілька типів. Це зумовлено тим, що еквівалентні за ЛСВ₁ лексеми різних мов можуть нести різний набір сем у семемах ЛСВ₂, семема₂ може бути зовсім відсутньою в якійсь з мов або відсутньою є сама лексема. Виявлено п'ять основних типів еквіполентної опозиції національно-специфічних сем. $P = B \sim Y$, тобто російська семема ідентична болгарській, і вони обидві мають розбіжності з ЛСВ₂ українського аналогу. До цього типу співвідношення зооморфізмів трьох мов належить, наприклад, рядок *животное — животно — тварина*. За складом сем ядерних і більшості периферійних ЛСВ усіх трьох мов збігаються, а російська й болгарська семема виявляються тотожними. Але в цих двох мовах є семема 'підла людина', якої немає в українському ЛСВ, однак відсутня вказівка на наявність низинних інстинктів, яка виділяється в російському та болгарському словах. Таким чином, семи названих вище семем (а це й є національно-специфічні семи) знаходяться у відносинах перехрещення, тобто становлять еквіполентну опозицію. $P = Y \sim B$ — російська семема ідентична українській, і вони обидві відокремлюються від болгарської. До цієї групи слід віднести *осёл — осел — магаре, сокол — сокл — сокол, хищник — хижак — хищник*. Так, у останньому наведеному прикладі семема 'жадоба' поєднує усі три семема; але якщо російська та українська в подальшому наборі сем збігаються: 'той, хто наживається, збагачується за рахунок грабежу або експлуатації кого-небудь' (до того ж у російському слові було ще й подібне архаїчне нині значення, утворене на основі семи 'пограбування' — 'похититель, вор'), то болгарське значення не віддзеркалює ознак 'експлуатація' та 'пограбування', а зосереджене на переліку особистісних якостей — 'немилосердний, жорстокий'. Наступні дві групи мізерні і представлені: $Y \neq B \sim P$ двома рядками зооморфізмів (*слон, сліпень*), а $P \neq B \sim Y$ — одним (*вівця*). Група $P \approx B \approx Y$ цікава тим, що зооморфізми є у всіх трьох мовах, але вони, з одного боку, начебто схожі, а з іншого — ні. Наявні розбіжності досить малі і можуть стати причиною неточного перекладу за обставин не досить уважного ставлення перекладача. У складі цієї групи виявилися наступні зооморфізми. *Кобыла — кобила — кобила* — семема 'висока' — ядерна і є спільною у трьох мовах. А далі, у периферії, виявляється національне бачення світу у кожного з трьох народів: рос. 'здоровая', укр. 'огрядна', болг. 'груба'. *Вьюн — зиморка — в'юн*. Центром цієї єдності є українська семема, тому що вона поєднує обидві ознаки — 'дуже спритна й хитра людина'. Кожна ж з опозиційних семем — російська й болгарська — мають по одній семі: у російському варіанті є тільки 'хитрий', у болгарському — тільки 'подвижен'. Дуже схожа на структуру семних відносин слова *вьюн* зооморфні метафори слів *змея — змий, орёл — орел — орел*. А ось структура відносин семем настушного слова — *лис* — відокремлюється від попередніх. У цій схемі повторюються вже дві ознаки, а не одна, тобто

болгарський ЛСВ включає три семи — 'хитра, лукава, схильна до лестощів людина'; російський — 'хитрий, льстивий'; український — 'хитра, лукава'. Аналогічну структуру має й ряд *медведь — мечка — ведмідь*. Його національно-культурну специфіку складають семи: в російській мові — 'важкий, сильний', в українській — 'неповороткий', в болгарській — 'повільний'. Привативна опозиція національно-специфічних сем у ЛСВ₂ представлена у нашому матеріалі трьома типами. $P = Y \sim B$; $P = B \sim Y$. Наприклад: *стая — ято — зраяя*. За семемою 'група людей' у всіх трьох мовах семема тотожні. Якість сем російського та болгарського слів свідчать про більш широкий об'єм семем цих лексем, не дивлячись навіть на те, що у болгарській мові є диференційна семема 'завзвичай дітей'. Українське ж слово *зраяя* має об'єм семими вужий і, як наслідок, її зміст ширший. Подібними виявляються й ряди *гад — гад (гадина) — гад; бестия — шмекер — бестія*. І остання формула $P \approx Y \neq B$: зооморфізми існують тільки в російській та українській мовах, а для болгарської — це зооморфічні лакуни. *Каракавица — каракавица*. Зміст української семема виявляється ширшим за російську, тому що український ЛСВ містить додаткові семи 'неоковирна, кривонога', а у парі *паук — павук* — семи 'хитрість, підступність'. А ось у слові *сорока* навпаки ширшою виявляється російська семема. У баченні росіян *сорока* — це не тільки 'болтливий', але й 'сплетник'. Таким чином, аналіз аналогічних лексем зооморфізмів, семема яких частково дивергентні у трьох слов'янських мовах, дозволив встановити, що найчастішими виявилися часткові розбіжності у семемах типу $P \sim Y$ і $Y \sim B$, тобто досліджувані нами зооморфізми не є виключенням і активно підтримують класичні лінгвістичні докази близькості східнослов'янських мов одне до одного, аніж до південнослов'янської (болгарської) мови.

Семема — повні дивергенти. Цей тип співвідношення семем, на наш погляд, вимагає найуважливішого ставлення фахівців, бо зооморфізми цієї групи ні у якій мірі не піддаються перекладу без знання їх національної специфіки. Наприклад, підчас перекладу рос. *тетеря* неможливо застосувати українську лексему *тетеря*, не дивлячись на те, що й тут ЛСВ₂ теж зооморфізм. Не беручи до уваги українське значення ЛСВ₂ — 'про нерозумну або вайлувагу людину', безуспішно виявиться спроба розповісти про 'соню и лентяя' (рос.). І вже зовсім обернеться крахом її дослівний переклад на болгарську, де *тетеря* являє собою національну зооморфічну лакуну. У цій групі виділено декілька типів співвідношення російських, українських та болгарських зооморфізмів, а саме: $P \sim Y \neq B$, $Y \sim B \neq P$, $P \sim B \neq Y$, $P = Y \sim B$, $P = B \sim Y$, $P \sim Y \sim B$. Як бачимо, деякі з ЛСВ тотожні, або відсутні в одній з мов, або знаходяться у відносинах повної дивергенції. Тому слід зауважити, що підчас російсько-українського перекладу треба звертати особливу увагу на семантику таких лексем, як *тетеря, черепаха, собака, аспид, кукушка* і т.п., тому що вони абсолютно не збіга-

ються за ЛСВ₂ і, як наслідок, непорозуміння та, зокрема, численні нарікання споживачів сучасної телесеріальної продукції. Російсько-болгарські повні дивергенти — *петух, собака, угорь, гусь, черв'як, агнец* тощо. Українсько-болгарські — *тетеря* та *черепаха*. Особливо пильного ставлення перекладачів вимагають слова-зооморфізми, які мають зооморфні значення у всіх трьох мовах, але у всіх цих мовах вони різні. Це *гастрид, теля, зозуля*. Після проведення кількісного аналізу даних лексем, ми дійшли висновку, що знов, як і у попередньому матеріалі (часткові дивергенти), найбільша різниця наявна в українсько-болгарській групі; найближчі одна до одної, як і передбачалося, російсько-українські лексеми; трохи віддаленими виявляються російсько-болгарські. Таким чином, все більш переконливою стає гіпотетично висловлена думка про переважну семантичну спільність зооморфізмів російських та болгарських, ніж українсько-болгарських. Це спостереження може стати у пригоді як конкретний факт у доведенні загального положення про більш тісний зв'язок лексики російської і болгарської порівняно з лексикою української та болгарської мов.

Отже, ґрунтуючись на проаналізованому російсько-українсько-болгарському лексичному матеріалі, можна узагальнити основні положення у такий спосіб: у зооморфізмах превалує збіг російських та українських ЛСВ₂, що й не дивно, зважаючи на існування східнослов'янського мовного союзу; до болгарських метафор-зоологізмів наближається російська і дуже віддаленою виявляється українська зооморфна група, що можна пояснити багатьма знаними екстралінгвістичними причинами. Вважаємо, що тільки пильне ставлення до наявних у мові національно-специфічних метафор, до складу яких надходять й проаналізовані вище зооморфізми, дозволить перекладачу уникнути хибних еквівалентів та підвищити якість кінцевого результату своїх перекладацьких зусиль.

Література

1. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. — М., 2000.
2. Мирам Г. Профессия: переводчик. — К., 2000.